

УДК 334.722 «1921/1928»

І.В. Ткаченко,

к. і. н., доцент, Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи НБУ»

**Проблеми функціонування дрібного приватного виробництва
радянської економіки періоду нової економічної політики (1921-1928 рр.)**

**Problems of functioning of small private production of soviet economy of
period of new economic policy (1921-1928)**

У статті розглянуті причини залучення приватного капіталу в дрібне виробництво економіки радянської держави періоду непу та проаналізовано процес функціонування даної категорії підприємств в умовах формування директивно-планової економіки.

In the article the reasons of involving of private capital in the small production of economy of the soviet state during the period of new economic policy are considered and the process of functioning of this category of enterprises in conditions of forming of the directive-planned economy is analyzed.

Ключові слова: дрібне виробництво, кустарна промисловість, кооперування дрібних виробників, економічні та адміністративні методи тиску держави на приватників.

Key words: small production, handicraft industry, co-operation of small producers, economical and administrative methods of pressure on the private traders.

ВСТУП. Сучасні проблеми розвитку промисловості України змушують звертатись до вивчення історії функціонування різних організаційно-правових форм даної галузі. Невід'ємною складовою господарства у різні історичні періоди було дрібне виробництво. Воно не зникло з розвитком великої індустрії, а продовжувало існувати і допомагало вирішувати важливі економічні та соціальні проблеми: прискорювати темпи економічного

розвитку, здійснювати суттєвий внесок у створення ВВП, формувати і підтримувати конкурентне середовище, збільшувати чисельність робочих місць, насичувати ринок товарами та послугами. Зацікавленість даною сферою економічної діяльності пояснюється тим фактом, що дрібне виробництво потребує незначних інвестиційних вкладень та характеризується найшвидшим обігом капіталу. Однак, процес становлення сектору дрібного виробництва в сучасній Україні є не безпроблемним і потребує вивчення історичного досвіду його функціонування з метою попередження можливих негативних проявів.

На особливу увагу заслуговує період нової економічної політики 20-х рр. ХХ ст., коли керівництво радянської держави змушене було вдатись до використання приватної ініціативи у сфері дрібного виробництва з метою подолання соціально-економічної та політичної кризи. В той же час, ставши на шлях побудови планово-директивної економіки, відкинувши демократичні основи побудови суспільства, більшовицькі лідери позбавили дрібних виробників свободи ринкового вибору, що унеможливило подальше існування даного сектору промисловості.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ. Сучасні дослідники Т. Дерев'янкін [5], Л. Лютов [16], М. Олійник [19], О. Осокіна [20] проаналізували джерельну базу вивчення дрібного виробництва в роки непу, висвітлили основні складові процесу формування та функціонування сектору дрібного приватного виробництва в Росії та Україні даного періоду, наголосили на вирішальній ролі даних підприємств у забезпеченні населення продукцією споживання. Однак, поза увагою сучасних дослідників залишається низка проблем, пов'язаних з питаннями постачання дрібних виробників сировиною, збуту готової продукції, оподаткування в умовах несформованих ринкових відносин та ворожого ставлення держави і суспільства до приватнопідприємницької діяльності.

Метою даної статті є деталізувати процес створення сектору дрібного приватного виробництва радянської економіки періоду непу та, розширивши

коло джерел, виявити маловідомі аспекти функціонування цієї категорії підприємств.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ. Нова економічна політика, яка мусила сприяти відновленню зруйнованого господарства, поставила перед дрібною та кустарно-ремісничою промисловістю низку завдань. Відроджена галузь повинна була залучити у виробництво сировину, яку була не здатна переробити велика промисловість, постачати останній вироби та напівфабрикати і сприяти тим самим відродженню споріднених галузей, наповнити товарами споживчий ринок. Оскільки дрібний виробник досить точно реагував на кон'юнктуру ринку і пропонував лише рентабельну продукцію, тому накопичення у даній галузі могли бути використані на розвиток великої промисловості. Галузь дрібного виробництва мусила також стати споживачем продукції відновленої великої промисловості та поглинути значну кількість безробітних. Варто зазначити, що процес відновлення дрібної та кустарно-ремісничої промисловості в нових умовах мав можливість швидко здійснюватись через те, що не потребував значних основних та обігових капіталів, мало контролювався державою і тому не зазнавав прямих утисків з її боку.

З переходом до непу питання подальшого розвитку галузі дрібного виробництва було поставлене на порядок денний. Однак, слід зауважити, що більшовицьке керівництво зверталось до питання піднесення дрібної промисловості лише у контексті проблеми забезпечення селянства необхідною продукцією. У зв'язку з цим можна погодитись з твердженням Е. Карра про те, що "нова економічна політика за своїм внутрішнім змістом була розрахована на сільське господарство, за своїм задумом – на внутрішню торгівлю, а не на промисловість" [9, с. 632].

Початком формування законодавчої бази функціонування дрібного та кустарного виробництва в нових умовах стало видання декрету РНК від 17 травня 1921 р. [4, с. 232-233]. Документ надавав право розвивати вказану категорію промислових об'єктів як у приватній так і в кооперативній формі,

пропонував уникати зайвої регламентації та формалізму, які б обмежували господарський почин, закликав заохочувати дрібних виробників до кооперування, надаючи їм пільги в отриманні замовлень, авансів у грошовій та сировинній формах, у придбанні приміщень та інструментів. Основні положення вищезгаданого декрету було конкретизовано та доповнено декретом ВЦВК та РНК від 7 липня 1921 р. "Про кустарну та дрібну промисловість" [29, ст. 323] та пунктом 7-м "Наказу РНК про проведення в життя початків нової економічної політики" від 9 серпня 1921 р. [3, с. 246].

Хоча законодавчо закріплювалось право власності на підприємства з кількістю робітників до 20 чоловік [2, ст. 155, 156, 292, 293], все ж приватна ініціатива залишалась поза державним протекціонізмом. Всі зазначені документи пропонували заходи, спрямовані на розвиток дрібного виробництва, надаючи перевагу при цьому кооперативній формі його функціонування.

В роки "воєнного комунізму" держава, здійснюючи "червоногвардійську атаку на капітал", прагнула встановити тотальний контроль над виробництвом, в тому числі і над дрібним за допомогою створення артілей. За образним висловом вченого 20-х рр. ХХ ст. проф. Є. Петрова "при дії сорокаградусного морозу воєнного комунізму лише в артілі кустареві могло бути тепло" [22, с. 9]. Отже, вступ до артілі був для кустаря вимушеним кроком в умовах, що на той час склались. Однак, процес кооперування не подолав приватновласницьку сутність дрібного виробника, що й призвело до виникнення значної кількості псевдо кооперативних об'єднань. З переходом до непу артілі більше, ніж на 50 % скоротились, і дрібні промислові об'єкти почали функціонувати самостійно. На кінець 1921 р. в країні 33 % усіх працюючих у дрібному виробництві було охоплено промислово-кооперативним рухом, і лише 38 % артілей об'єднувались у союзи, тобто контролювались державою [18, с. 48]. Таким чином, значна кількість дрібних виробників представляла приватний сектор даної групи промислових підприємств.

В дрібній промисловості приватний сектор переважав державний і кооперативний за обсягами валової продукції, кількістю працюючих в ньому та чисельністю виробничих одиниць. Причому, в перші роки непу ці показники мали тенденцію до збільшення. Так, якщо в 1920 р. вартість валової продукції приватних підприємств дрібної промисловості країни без борошномельно-круп'яної галузі становила 78,5 %, державних – 10,2 %, кооперативних – 11,3 % [11, с. 20], то в 1923/24 р. ці показники дорівнювали відповідно 86,6 %, 4,4 % та 7 % [8, с. 134]. Протягом 1924/25-1926/27 рр. частка приватника у валовій продукції зменшилась до 77,5 % з одночасним падінням частки державних підприємств до 2,3 % та суттєвим підвищенням частки кооперативних об'єктів до 20,2 % [11, с. 20].

У приватній дрібній промисловості була сконцентрована значна кількість працюючих. Так, за даними Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР в цілому по країні в 1923/24 р. в приватному секторі були задіяні 93,8 % працюючих, в той час як у державному – 1,7 %, а в кооперативному – 4,5 % [8, с. 134].

Серед дрібних приватних підприємств радянська статистика виділяла ті, що організовували виробництво з використанням найманої праці та без її застосування. Основну масу серед вказаної категорії промислових об'єктів становили ті, що працювали без найманих працівників, тобто не вдавались до експлуатації чужої праці. По країні за кількістю задіяних осіб їх частка дорівнювала 84,3 % [34, с. 130], а валова продукція без урахування сировини замовника – 56,55 %. В господарствах, що працювали з використанням найманої праці нараховувалось 9,98 % працюючих, а їх валова продукція становила 20,96 % [17, с. 388-391].

Слід зазначити, що в середовищі дрібного виробництва країни мала місце тенденція укрупнення промислових закладів. Так, за даними Центрального статистичного управління на 1925 р. у країні підприємства з кількістю працюючих до 2-х осіб концентрували лише 7 % найманих працівників, від 3-х до 5-ти осіб – 20 %, від 6-ти до 10-ти осіб – 52 %, від 11-

ти до 15-ти осіб – 64 % найманих працівників [34, с. 130]. Названі процеси були зумовлені кількома факторами. Кустарі-одинаки у разі вдалої організації свого виробництва могли переходити у більш заможні прошарки, розширюючи виробництво. Інші через неспроможність витримати конкуренцію втрачали статус самостійних господарів і ставали безробітними або ж найманими працівниками.

З середини 20-х рр. відбувався процес витіснення приватного капіталу із середовища великої та середньої промисловості. Однак приватники, маючи певний основний капітал, не відмовлялись від можливості вкладати його у виробництво, але вже змінювали форму та масштаби роботи. Вони створювали не об'єднані у союзи артільні зі своїх же робітників та родичів або ж подрібнювали виробництво, розподіляючи нові промислові об'єкти між компаньйонами. Причому в останньому випадку промислові заклади створювались під такий розряд патенту, щоб можна було отримати статус кустаря і уникнути оподаткування [31, 15 лютого]. Чисельність дрібних промислових об'єктів збільшувалась також у результаті діяльності приватних торговців, які займалися створенням власної промислової бази.

За період з 1921 р. по 1922 р. загалом по країні обсяги продукції дрібної промисловості збільшились на 60 %, в той час як великої і середньої – на 43 % [10, с. 20]. Однак нарощування потужностей великої промисловості призвело до певного падіння її частки у загальносоюзному промисловому виробництві. Так, якщо в 1920 р., як вже зазначалось, вартість валової продукції дрібної промисловості становила близько 50 %, то в 1923/24 р. – 39,9 % з вартістю сировини замовника або 26,8 % без останньої. В той же час розмір капіталів дрібного виробництва становив лише 12 % усього промислового капіталу країни [1, с. 66]. Зважаючи на вказані факти, можна стверджувати, що в означений період дрібна та кустарно-ремісничка промисловість мала помітну питому вагу в загально промисловому балансі СРСР.

Враховуючи постійний товарний голод, держава була зацікавлена у розвитку дрібної та кустарно-ремісничої промисловості. З метою стимулювання цього процесу, 12 травня 1925 р. приймається постанова ВЦВК і РНК СРСР "Про податкові пільги для міських кустарів та ремісників" [26, ст. 213]. Приділялась увага даній галузі і на III з'їзді Рад СРСР, де у постанові про стан промисловості наголошувалось на необхідності не лише пом'якшення оподаткування, а й надання кредитів, постачання сировиною, напівфабрикатами і матеріалами, організації збуту кустарних виробів тощо [33, с. 487-490].

У середині 20-х рр. керівництво шляхом кооперування та встановлення тісних господарських стосунків з державною промисловістю і торгівлею пропонувало ввести цю форму промисловості в єдину систему планового господарства і зробити її фактором соціалістичного будівництва народного господарства [6, с. 239]. Для досягнення поставленої мети використовувались планове постачання та реалізація продукції кустарної промисловості, різні види кредитування. У другій половині 20-х рр. промислову кооперацію стали розглядати як елемент усупільненого сектору народного господарства і тому взяли курс на розвиток такої організаційної форми, як артіль із загальною майстернею. У такий спосіб відбувався перехід промислової кооперації на принципи діяльності державних підприємств з усіма відомими наслідками.

Однак, кустарі та ремісники не поспішали вступати до кооперативів, об'єднаних у союзи, а організовували виробництво самостійно або ж створювали кооперативні організації та інші об'єднання на основі приватного капіталу. У 1925 р. по РСФРР у кооперативи було об'єднано лише 20 % дрібних виробників, а в УСРР – 15 % їх загальної кількості [10, с. 28].

У процесі зміцнення великої державної промисловості посилювалась залежність від неї дрібного виробництва у питаннях постачання. В 1923/24 р. дрібна промисловість країни близько 70 % промислової сировини отримувала від великої державної промисловості, а окремі її галузі постачались виключно державними підприємствами [27, с. 197]. Перевага

при постачанні сировини надавалася кооперативам і тому, опинившись в умовах сировинного голоду, кустарі та ремісники іноді змушені були вступати в кооперативи.

Існував також фактор, який впливав на незначний ступінь кооперування кустарів. Справа в тому, що кооперативна система в перші роки непу була недосконалою, діяла неефективно, призводила до закриття значної кількості кооперативів, про що повідомлялось у пресі [14, с. 80]. За твердженням проф. Є.П. Петрова в роки непу некооперована група кустарів була "технологічно більш кваліфікованою, краще підготовленою до ринкової діяльності, з кращим обладнанням" [25, с. 89].

В літературі 20-х рр. зверталась увага на те, що проблему добування сировини та збуту продукції кустарі переважно мусили вирішувати самостійно. Зокрема наголошувалось, що лише половина з них отримували замовлення від державних органів та кооперації, решта співробітничали з приватним капіталом [13, с. 42]. Остання обставина була спричинена недостатнім розвитком таких видів кооперації, як збутова, кредитна, постачальницька, послугами яких міг би користуватись дрібний виробник, особливо кустар-одинак. Нестача сировини призвела до того, що на середину 20-х рр. в цілому по країні кустарна промисловість була завантажена роботою лише на 25 % [23, с. 8].

Ситуація складалась таким чином, що приватний посередник ставав у даних умовах необхідною постаттю у процесі забезпечення функціонування дрібного виробництва, і "не стільки скупник шукав кустаря, скільки кустар шукав скупника" [35, 17 липня], хоча радянська історіографія наполегливо трактувала дії приватного капіталу як прагнення поставити кустаря в кабальну залежність [8, с. 135; 15, с. 87; 7, с. 96-97]. У даному випадку варто погодитися з твердженням, що через посередництво приватного капіталу відбувалось "прогресивне в цілому для народного господарства залучення в господарський обіг багатьох омертвілих воєнно-комуністичним одержавленням ресурсів" [12, с. 72].

Питання постачання дрібного виробництва сировиною та напівфабрикатами залишалось актуальним і в другій половині 20-х рр., коли було взято курс на індустріалізацію. Дана проблема потрапила в поле зору господарських органів країни, де пропонувалось особливу увагу приділити питанням постачання дрібних виробників сировиною [30, 21, 25 лютого; 32, 13 жовтня]. Однак, задекларовані з офіційних трибун проблеми залишались невирішеними до кінця 20-х рр.

Не менш важливим було питання організації збуту продукції дрібних виробників. Частина з них самостійно реалізовувала свої вироби на ринку, інші збували продукцію через державні та кооперативні організації. Однак більшість кустарів здійснювала зв'язок з ринком через посередництво приватних підприємців. За підрахунками кустарного комітету ВРНГ СРСР на середину 20-х рр. не менше 60 % усієї кустарної продукції країни збувалось приватникам [34, с. 130].

Слід також зауважити, що роль посередника між дрібним виробником і ринком скупник досить добре виконував. Він мав достатню кількість готівки для розрахунків за товар та надання кредитів кустарям під майбутню продукцію. Не маючи достатніх коштів, інші контрагенти не могли поводитись аналогічно. З цього приводу газета "Экономическая жизнь" писала: "Не змінюючи умов договору з кустарем, державні та кооперативні організації просто не купують вироби, коли у них немає грошей, а грошей у них не буває дуже часто" [35, 17 липня].

Перевагою приватника було і те, що при здійсненні грошових розрахунків, з ним не було тяганини, чим постійно грішили його конкуренти, і сплачував він більше, ніж кооперація. Приватний скупник досить добре знав ринки, використовував старі торгівельні зв'язки та був більш оперативним, ніж кооперація та держоргани, щодо відновлення контактів з дальніми ринками [13, с. 42]. Так, на ринку шкіряної сировини розмір приватних кустарних заготівель перевищував 50 % їх загальних обсягів, а

обертання приватного капіталу в даній галузі співвідносилось майже як 3:1 відносно обертання капіталу державних заготівельників [32, 4 грудня].

У процесі формування планово-директивної економіки приватний капітал все більше ставав зайвою фігурою, а з початком індустріалізації виникла проблема "первісного накопичення", в ході якого відбувався нееквівалентний обмін на користь державної промисловості [12, с. 79-80]. На шляху цього процесу ставала сфера діяльності вільного підприємництва. Тому було взято курс на витіснення приватного капіталу з торгівлі, ценової промисловості, зі сфери діяльності посередницьких, заготівельних та кредитних організацій. Така політика негативно позначилась на дрібному виробництві, яке було міцно пов'язане з вищезгаданими сферами обертання приватного капіталу.

Здійснивши масований наступ на приватний капітал у сфері ценової промисловості і торгівлі та розпочавши виконання плану індустріалізації, радянська держава змушена була визнати неспроможність великої фабрично-заводської промисловості в найближчий час забезпечити товарами споживчий ринок. У зв'язку з цим центральним та місцевим органам влади пропонувалось переглянути їх політику щодо кустарно-ремісничої промисловості та надалі сприяти її розвитку, удосконаливши питання постачання та збуту, фінансування, покращення техніки кустарних промислів тощо [24, с. 639-648]. Однак, ці наміри так і не були втілені у життя.

В матеріалах XV з'їзду ВКП(б), що відбувся у грудні 1927 р., пропонувалось при складанні п'ятирічного плану звернути увагу на дрібну та кустарно-ремісничу промисловість, яка повинна була стати доповненням великої державної промисловості та сприяти ліквідації товарного дефіциту і пом'якшенню безробіття. Одночасно наголошувалось на необхідності посилити темпи кооперування дрібних виробників з метою "відвоювання їх від приватного скупника, роздавальника, лихваря" [21, с. 38]. Кооперування, звісно, відбулося згодом примусовими методами.

Надалі зміна політики щодо кустарної промисловості доповнилась тиском на некооперовану, а отже неконтрольовану державою, її частину із застосуванням як економічних так і адміністративних методів. Справдились прогнози С.Г. Струмиліна, який наголошував, що соціалістичні позиції будуть з кожним роком зміцнюватися і розширюватися за рахунок приватнокапіталістичних [28, с. 363]. Слід зауважити, що значна частина дрібних виробників на завершальному етапі непу все ж не входила до складу промкооперації, а представляла приватний сектор.

Висновки. Таким чином, галузь дрібного виробництва, будучи широко представленою у промисловості Радянської Росії відіграла значну роль у роки нової економічної політики. Саме на неї керівництво країни робило ставку у справі подолання товарного голоду. В умовах дестабілізації економіки, обмеження фінансових ресурсів саме дрібне виробництво в роки непу характеризувалось швидкою окупністю витрат, здатністю створювати конкурентне середовище, послаблювати монополізм, насичувати ринок товарами, а також створювати додаткові робочі місця. Значна частина дрібних виробників представляла приватний сектор і мало контролювалась державою, тому зусилля останньої спрямовувались на підпорядкування даного сектору промисловості шляхом створення кооперативів. Однак, не маючи можливості повною мірою використовувати матеріальні стимули (постачання сировиною, напівфабрикатами, надання кредитів тощо), держава не змогла витіснити з дрібного виробництва приватну ініціативу, яка протягом 20-х рр. домінувала в даній сфері виробництва.

Література:

1. Ганаси Э. Основные нужды кустарной промышленности / Э. Ганаси // Кустарная промышленность СССР. Сб. статей и материалов под ред. С.П. Середы. – М., 1925. – Вып. I. – С. 65-78.

2. Гражданский кодекс. – М.: Госиздат, 1928. – 324 с.
3. Декрет Совета Народных Комиссаров, 9 августа 1921 г. Наказ Совета Народных Комиссаров о проведении в жизнь начал новой экономической политики // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928. – М., 1967. – С. 244-248.
4. Декрет Совета Народных Комиссаров, 17 мая 1921 г. О руководящих указаниях органам власти в отношении мелкой и кустарной промышленности и сельскохозяйственной кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928. – М., 1967. – С. 232-233.
5. Дерев'янкін, Т. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918-1928 рр.) / Т. Дерев'янкін // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 64-80.
6. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения / Ф.Э. Дзержинский. – М.: Политиздат, 1977. – Т. 2. 1924-1926. – 1977. – 535 с.
7. Жиромская В.Б. Социальные процессы в советском городе в первой половине 1920-х гг. / В.Б. Жиромская // Историческое значение нэпа: Сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истории СССР; [Редкол.: М.М. Горинов (отв. ред.) и др.] – М., 1990. – С. 86-108.
8. Изменения социальной структуры советского общества, 1921 – середина 30-х годов. – М.: Мысль, 1979. – 343 с.
9. Карр Э. История Советской России. Кн. 1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923. Пер. с англ. / Э. Карр. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
10. Квириг Э. К вопросу о кустарной промышленности / Э. Квириг // Плановое хозяйство. – 1927. – № 2. – С. 18-35.
11. Квириг Э. Социальная структура промышленности СССР (1918-20 и 1924-27 гг.) / Э. Квириг // Плановое хозяйство. – 1928. – № 3. – С. 7-21.
12. Козлов И.А. Революция, нэп и судьбы мелкого производства / И.А. Козлов // Историческое значение нэпа: Сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т

истории СССР; [Редкол.: М.М. Горинов (отв. ред.) и др.] – М., 1990. – С. 61-85.

13. Кролюницкий Н. Частный капитал в кустарной промышленности / Н. Кролюницкий // Местная промышленность и торговля. – 1925. – № 5-6. – С. 41-44.

14. Кустарная промышленность в Московской губернии // Экономическое строительство. – 1924. – № 1. – С. 80.

15. Левин А.Я. Социально-экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму (Государственный капитализм и частный капитализм) / А.Я. Левин. – М.: Экономика, 1967. – 167 с.

16. Лютов, Л. Частная промышленность в годы напa (1921-1929) / Л. Лютов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1994. – 145 с.

17. Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность СССР в 1925 г. // Труды ЦСУ. – Т. XXXIII. – М.: ЦСУ, 1928. – Вып. 2. – 399 с.

18. Моргенштиерн В. Мелкая промышленность в 1921 г. / В. Моргенштиерн // Народное хозяйство. – 1922. – № 4. – С. 42-53.

19. Олійник, М.М. Неп у приватній цензовій і кустарно-ремісничій промисловості (за документами архівів України та Російської федерації) [Електронний ресурс] / «Архіви України», № 1-2 / 2001. – Режим доступу: <http://www.arhives.gov.ua/Publicat/AU/2001-1-2-03.php>.

20. Осокина, Е. СССР в конце 1920-х – начале 1930-х годов: хроника начавшегося голода [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://his.1september.ru/articlef.php?ID=199902001>.

21. Пятнадцатый з'їзд ВКП(б). Москва 2-19 грудня 1927 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК (1890-1970). – Т. 4. 1927-1931. – К., 1980. – С. 11-70.

22. Петров Е. К постановке организационного вопроса о кустаре / Е. Петров // Экономическое строительство. – 1925. – № 9-10. – С. 8-14.

23. Петров Е.П. К вопросу об экономике мелкой промышленности / Е.П. Петров // Экономическое строительство. – 1925. – № 7. – С. 1-9; № 8. – С. 1-12.

24. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР, 3 мая 1927 г. О кустарно-ремесленной промышленности и промысловой кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928. – М., 1967. – С. 639-648.

25. Родин А.Ф. Роль частного в сбыте кустарной продукции Московской губернии / А.Ф. Родин // Экономическое строительство. – 1927. – № 4. – С.89-91.

26. СЗ СССР. – 1925. – № 32.

27. Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 559 с.

28. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы / С.Г. Струмилин. – М., Л.: Государственное издательство, 1928. – 498 с.

29. СУ РСФСР. – 1921. – № 53.

30. Торгово промышленная газета. – М., 1926.

31. Торгово-промышленная газета. – М., 1928.

32. Украинский экономист. – Харьков, 1926.

33. III съезд Советов СССР // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928. – К., 1967. – С. 487-490.

34. Шапиро Д. Пути и перспективы "кустарного производства" / Д. Шапиро // Проблемы экономики. – 1929. – № 7-8. – С. 126-135.

35. Экономическая жизнь. – М., 1925.